

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

НОВА ЕПІГРАФІЧНА ЗНАХІДКА З БЕРЕЗАНІ

В. В. Назаров

Присвячення Ахіллу Понтарху становлять досить численну та добре вивчену групу лапідарних написів Ольвійського регіону. Більшість з них походять з о-ва Березань.

Завдяки багаторічним систематичним розкопкам Березанського поселення колекція присвят Ахіллу Понтарху поповнювалась відносно регулярно¹. Ця тенденція зберігається і тепер, про що свідчать знахідки у 1988—1989 рр. трьох пам'яток розглядуваної групи, одна з яких містить унікальне віршоване присвячення Ахіллу¹. Тим часом, певний інтерес становлять нові знахідки звичайних написів та навіть їх фрагментів — те, що прийнято називати «епіграфічними дрібницями»². У будь-якому разі їх публікація є необхідною, зважаючи на глобальне завдання, давно поставлене в галузі ольвійської епіграфіки — видання корпусу написів³.

Саме такого роду пам'ятка є предметом, що розглядається у цій замітці^{**}. Це — фрагмент мармурової плити з залишками грецького напису, знайденого під час розкопок на Березані у 1994 р.

Плитка оббита з трьох сторін. Її правий край та верхній правий кут частково збереглися. Висота фрагменту — 130, максимальна ширина — 85, товщина — 22 мм. Лицьова та зворотня поверхні плити ретельно відполіровані, бічна ж грань відрізняється недбалістю обробки. У поєднанні з незначною товщиною плити та характером профілю бічної грані, що скруглена зі сторони тильної поверхні, це, на наш погляд свідчить про те, що плитка з написом була вставкою, котру поміщали у відповідні за розмірами заглиблення стели.

Від самого напису збереглися закінчення трьох верхніх рядків (відповідно: З, 4 і З букви) та фрагменти двох літер четвертого рядка. Перша з літер верхнього рядка та остання у третьому, що збереглися, пошкоджені сколами каменю, проте легко відновлюються як ХІ та ЕПСІЛОН. У четвертому рядку завдяки крайній фрагментарності ліва літера не визначається, а права могла бути АЛЬФОЮ, ДЕЛЬТОЮ, або ЛАМБДОЮ, про що свідчить її загострена верхівка. Проте ЛАМБДА присутня у другому рядку; її верхівка утворена довшою правою косою рисочкою, тоді як у літери в четвертому рядку довга рисочка зліва. Другий рядок починається фрагментом правої гачки букви, котра, згідно з запропонованим варіантом реконструкції

* Присвячення Ахіллу Понтарху, що походять з інших пунктів регіону, є випадковими знахідками, тому висновки, побудовані на їх кількісному та відсотковому співвідношенні, уявляються достатньо ризикованими.

** Інв. № АБ—94/5; зберігається у фондах заповідника «Ольвія» ІА НАН України.

напису, являла собою ОМЕГУ. ОМЕГА та НЮ артикля ΤΩΝ, що закінчують рядок, подані в лігатурі. Відстань між закінченням рядків та правим краєм плити становить 14—17 мм, між першим рядком та верхнім краєм — 16 мм. Напис виконано нітким глибоким шрифтом; рядки вирізблено без лінійок, досить рівно. Відстань між ними — 7—10 мм. Висота літер першого та третього рядків — 22, другого — 18—20 мм. Їх ширина в усіх рядках практично однакова і сягає 13 мм. Винятком (крім ІОТИ, що завершує перший рядок) є остання буква третього рядка — СИГМА, ширина якої, якщо виходити з частини що збереглася — 11 мм.

Починаючи з останньої букви (НЮ) другого рядка, крізь ЛАМБДУ у третьому й далі прокреслена пряма лінія, що проходить практично паралельно сколу плити. У свою чергу, паралельно їй, на відстані 40 мм, через першу літеру другого рядка (НЮ) та передостанню першого (ЕТА) проходить аналогічна лінія. Обидві вони трохи не доходять краю плити. Ймовірно, вони були зтесані під час її обробки. Глибина ліній порівняно з шрифтом напису досить незначна; можна сказати, що вони ледь зазначені і добре помітні лише при освітленні збоку. Немає сумніву в штучному походженні цих ліній, однак їх призначення не зовсім ясне. Можливо, вони являли собою первісну розмітку поля плити під напис, що пізніше не був виконаний. Найбільш вірогідною причиною цього міг стати розлом мармурової плити, фрагменти якої в подальшому слугували для виготовлення дрібних плиток — вставок. Цим пояснюється незбіг орієнтації рядків напису, що публікується, з зазначеними лініями. Виходячи з відстані між останніми, висота літер напису, що передбачався, повинна була в два рази перевищувати висоту їх у другому рядку нашого документу.

Недостатня частина тексту трьох рядків напису, що збереглися, вельми надійно відновлюється на підставі аналогії — присвячення Ахіллу Понтарху вінка жерцем Апсогом⁴. Згідно цієї схеми перший рядок повинен містити традиційне побажання «з добрим щастям», другий, третій рядки та далі — імена архонта-епоніма, автора присвячення, та, ймовірно, назву предмета, що жертвується. Ім'я божества в dat. sing. завершує цю формулу. Таким чином, враховуючи на запропоновані доповнення, текст частини напису, що зберігся, має такий вигляд:

[ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ
[ΕΠΙ ΑΡΧΟΝΤΩΝ ΤΩΝ
{ΠΕΡΙ ... } ΚΑΕ

На жаль, ім'я архонта-епоніма нам невідоме. Якщо виходити з припущення, що другий та третій рядки напису мали однакову довжину, а перед трьома початковими буквами патроніміка (ΚΑΕ), що завершували рядок, повинні були міститися дві букви закінчення імені, то залишається лагуна, що є достатньою для розміщення чотирьох літер. Вони і становили основу імені архонта-епоніма. Від патроніміка зберігся початковий склад: ΚΑΕ⁵. В ольвійській ономастиці відомі чотири імені такого типу: ΚΑΕΙΑΝΜΟΣ⁶, ΚΑΕΙΜΕΝΟΣ⁷, та ΚΑΕΟΜΒΡΟΤΟΣ⁸. Не виключається, що з Ольвії походить фрагмент напису, де присутнє ім'я ΚΑΕΙΣΘΕΝΙΣ⁹. Наведені документи належать до елліністичного часу. Найпізнішим з них, незважаючи на останній, є так званий список громадян (№ 201). Ю. Г. Виноградов датує його рубежем II—I ст. до н. е.¹⁰ У свою чергу, документ, що публікується, за даними палеографії виявляється достатньо пізнім. На користь цього свідчить: наявність алексів, поєднання літер у верхніх та нижніх частинах, на решті — форма літер. Зокрема, накреслення ОМЕГИ характерне для другої половини II—III ст. н. е.¹¹ Поява лігур, на думку дослідників-епіграфістів, належить до часів не раніше, ніж II ст. н. е.¹² До речі, лігатура (ΟΜΕΓΑ—НЮ) присутня у згаданому ольвійському написі кінця II — початку III ст. н. е., що зберігається в фондах ІА НАН України¹³, а також у дещо пізнішому написі Аврелія Юліана¹⁴.

Шрифт напису, який ми розглядаємо, є ближчим до ΠΟ № 50, та, відповідно, ми схилиємося до того, щоб датувати його швидше за все, рубежем II—III ст. н. е. Таке датування підтверджується кореляцією з археологічним контекстом знахідки напису. Його було виявлено у гумусі на рівні розвалів стін споруди римського часу, поруч з її залишками. Під час попередніх розкопок цього об'єкту¹⁵ в одному з завалів каміння на тому ж рівні (0,35 м від сучасної днівної поверхні) було знайдено бронзову монету — тетрасарій ольвійської карбування, що датується 198—201 ст. н. е.¹⁶ На рівні підшви південної стіни будівлі, поряд з залишками її кладки (з зовнішньої сторони) був знайдений уламок ніжки світлоглиняної вузькогорлої амфори, що датується III ст. н. е.¹⁷ Крім того, вельми численними тут були знахідки фрагментів світлоглиняних вузькогорлих амфор II—III ст. н. е., червоноглиняних амфор з рифленою поверхнею, скляних виробів. Слід відзначити також знахідку в одному з завалів каміння, що перекриває залишки стін будівлі, маленького фрагменту тонкої мармурової плитки з зображенням літери, що на жаль, внаслідок крайньої фрагментарності не піддається визначенню¹⁸. За товщиною він приблизно відповідає фрагменту, що публікується. Мабуть, щось подібне являв собою «уламок тонкої мармурової плитки», що був знайдений під час розкопок Э. Р. фон-Штерна у 1913 р.¹⁹

Як вже згадувалося, текст частини напису, що зберігся, було відновлено на підставі аналогії з присвяченням Ахіллу Понтарху вінка жерцем Апсогом. Ця епіграфічна пам'ятка привертає увагу своєю нестандартністю, що полягає у відсутності заключної частини фрази («вдячне підношення за...») та перенесенні у кінець напису імені Ахілла Понтарха²⁰. Близьке формулювання мала і перша, прозаїчна, частина відомого березанського напису, а друга частина являв собою віршове присвячення Ахіллу. Прозаїчна частина тексту завершується словами: «ΑΧΙΛΛΕΙ ΠΟΝ[ΤΑΡΧΗ]Ι ΧΑΡΙΕΤΗΡΙΟΝ», тобто ім'я бога тут також присутнє у закінченні²¹.

Таким чином, наш напис стоїть уже третім у цьому ряду, і, цілком ймовірно, він також був встановлений не від магістратів, а від конкретної особи. У будь-якому випадку на можливість відповідності розглядуваної формули приватному характеру присвяти вже вказувалося²². Ризикнемо висловити припущення, що для такого роду присвят взагалі не існувало будь-яких канонів, і тому не слід виключати можливість виявлення у подальшому інших текстових формул.

Нагадаємо, що походження напису жерця Апсога лишається нез'ясованим. У корпусі Латисва його наведено як «Lapis Olbiopolitalus». Зберігався він у Тульчині, у маєтку графа Потоцького і вже у 1817 р. був втраченим. До числа написів, місце знахідки яких невідоме, відносять цю пам'ятку І. І. Толстой, П. О. Карнишовський та В. М. Отрешко²³. Ф. В. Шелов-Коведяєв хоча й зі значною долею сумніву відзначає її ольвійське походження²⁴.

Найшвидше, ця епіграфічна знахідка, подібно до інших «ольвійських» присвят Ахіллу Понтарху, виявилася «безадресною», коли пройшла через торговельних посередників²⁵. Уявляється цілком ймовірним, що свого часу вона була вивезена з о-ва Березань. У будь-якому випадку, факт знахідки тут фрагмента напису, виконаного за аналогічною схемою, наводить на такє припущення.

Примітки

¹ Шелов-Коведяєв Ф. В. Березанский гимн острову и Ахиллу // ВДИ.— 1990.— № 3.— С. 49—62.

² Карнишовский П. О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды // ВДИ.— 1962.— № 3.— С. 152.

³ Виноградов Ю. Г. О методике обработки греческих эпиграфических памятников (по ольвийским материалам) // Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР.— М., 1978.— С. 73.

⁴ Latyshev B. Inscriptions Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae, Aliorum Locorum a danubio usque ad Regnum Vosporanum.— Petropoli, MCMXVI.— № 139 (в подальшому — ІРЕ, 1²).

⁵ Теоретично це міг бути другий (ΧΡΑ|ΚΑΕ..., ΘΕΟ|ΚΑΕ...) або навіть третій (ΠΑΝΤΑ|ΚΑΕ...) склади (див. ІРЕ, 1², № 135, 201; до речі, присвята Ахіллу Понтарху № 135, яку В. В. Латисhev відносить до часів Олександра Севера, походить з Березані). Проте ми схилиємося до першого варіанту відновлення, тому що він найбільш прийнятний з точки зору компонування тексту напису (однакова кількість літер у другому та третьому рядках).

⁶ ІРЕ, 1², № 214.

⁷ ІРЕ, 1², № 224.

⁸ ІРЕ, 1², № 179, 180, 201; НО, № 125.

⁹ ІРЕ, 1², № 334.

¹⁰ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование.— М., 1989.— С. 220, 241. До того ж, особи, зазначені в цьому списку, враховуючи на його діахронність, жили набагато раніше.

¹¹ НО, № 44, 49, 50, 52, 182; ІРЕ, 1², № 135; 136, 184, 185 та ін.; Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— К., 1964.— № 21; Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лапидарные надписи.— К., 1973.— № 114.

¹² Белецкий А. А. Греческие надписи Ольвии из раскопок 1950—1967 гг., хранящиеся в Киеве // Ольвия.— К., 1975.— С. 113; див. також датування написів: НО, № 44, 50, 52, 86; Соломоник, 1964, № 5, 6, 14, 21; Соломоник, 1973, № 111, 113.

¹³ НО, № 50.

¹⁴ ІРЕ, 1², № 184.

¹⁵ Назаров В. В. Исследования на Березани в 1989 г. // Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей). Тезисы докладов юбилейной конференции. Ч. 2.— Херсон, 1990.— С. 82.

¹⁶ Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 114.— Табл. XIII.

¹⁷ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— М., 1960.— № 83.— С. 118, тип. 93.

¹⁸ Назаров В. В. О римском периоде в истории Березанского поселения // Ольвия-200. Тезисы докладов международной конференции, посвященной двухсотлетию археологического открытия Ольвии.— Николаев, 1994.— С. 90.

¹⁹ НО, № 89.

²⁰ Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Эвксинском Понте.— Петроград, 1918.— С. 72, 73.

²¹ Шелов-Коведяєв Ф. В. Березанский гимн...— С. 50.

²² Толстой И. И. Остров Белый...— С. 73.

²³ Там же.— С. 69; Карнишовский П. О. Материалы...— С. 145.— Табл. I; Отрешко В. М. Посвящения Ахиллу Понтарху как один из критериев определения границ Ольвийского государства // Памятники древних культур Северного Причерноморья.— К., 1979.— С. 83.

²⁴ Шелов-Коведяєв Ф. В. Березанский гимн...— С. 60; НО, № 50.

²⁵ Карнишовский П. О. Материалы...— С. 146; Отрешко В. М. Посвящения...— С. 81, 82.